

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

V. Cilt

I. Sayı

SİVAS - 2001

C.Ü. İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi

Prof.Dr.Ali YILMAZ (Dekan)

Editör

Prof.Dr.Nevzat Y. AŞIKOĞLU

Yayın Kurulu

Prof.Dr.Ali YILMAZ (Başkan)

Prof.Dr.Nevzat Y. AŞIKOĞLU

Doç.Dr.Hakkı AYDIN

Doç.Dr.Ramazan BOYACIOĞLU

Doç.Dr.Ali AKPINAR

Danışma ve Hakem Kurulu

Adı ve Soyadı :	Üniversitesi :
Prof.Dr.Abdullah AYDINLI	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Ahmet ÖNKAL	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Ahmet Saim KILAVUZ	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Ahmet UĞUR	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Avni İLHAN	Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Beşir GÖZÜBENLİ	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Beyza BİLGİN	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Erol AYYILDIZ	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Ethem CEBECİOĞLU	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Halit ÜNAL	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Hayati HÖKELEKLI	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Hüseyin PEKER	Ondokuz Mayıs Üniv.İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Hüseyin SUBAŞI	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Ibrahim SARMIŞ	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Irfan AYCAN	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.İsa DOĞAN	Ondokuz Mayıs Üniv.İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.İzzet ER	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Lütfullah CEBECİ	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Mehmet BAYRAKDAR	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Mualla SELÇUK	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Murtaza KORLAELÇİ	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Mustafa KARA	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Sabri HİZMETLİ	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Sadık KILIÇ	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Şerafettin GÖLCÜK	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Mehmet AKKUŞ	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Zekeriya KİTAPCI	Selçuk Üniversitesi Fen-Ed.Fakültesi
Doç.Dr.Ahmet Nedim SERİNSU	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Ali DERE	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Bünyamin EROL	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Cemal TOSUN	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Faruk BEŞER	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.M.Emin ÖZAFŞAR	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.İsmail Hakkı ÜNAL	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr.Recep KILIÇ	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Şamil DAĞCI	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Tahir YAREN	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr.Yılmaz CAN	Ondokuz Mayıs Üniv.İlahiyat Fakültesi
Yrd.Doç.Dr.Ruhi KALENDER	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Not: Fakültemiz öğretim üyeleri Danışma ve Hakem Kurulu'nun tabii üyesidirler

HADİS EDEBİYÂTININ İNTİKAL SAFHALARI VE KİTÂBET MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. Cemal AĞIRMAN*

Anahtar Kelime : Hadis, Edebiyat, Kitabet

Giriş

Sünnet'in tesbit ve intikali hep tartışıla gelmiş, halâ da tartışılmaktadır. Bunun en büyük nedeni, hadislerin vurûdu anında veya hemen sonra yazıya geçirilmemiş olmasıdır. Bunu temel alan müsteşriklerin, hadislerin yazıya geçirilişini Peygamber'den sonra oldukça uzak bir tarihten başlatarak sünnetin güvenilirliğine gölge düşürme çabası içinde oldukları görülür¹.

Örneğin William Muir, h. II. asrın ortasından önce hadislerin yazılarak bir araya getirilmesi (tedvîn) şeklinde bir faaliyetin hiçbir otantik izinin bulunmadığını iddia etmekte², Alfred Guillaume da bu iddiaya dayanarak hadisin sonradan icad edilmiş bir bid'at olduğunu söylemektedir³. Ruth ise Guillaume'a atıfta bulunarak bu görüşe katılmakta; böylece söz konusu müsteşriklerin hadislerin ilk defa Zühri tarafından tedvin edildiğine dair rivayetin doğruluğu hakkında şüphe içinde oldukları görülmektedir⁴.

J. Schacht, hadislerden hukukla alakalı olanlarını otantik kabul etmenin zor olduğunu, bunların ikinci asrın birinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başladığını iddia etmektedir⁵. Dolayısıyla Schacht'a göre söz konusu tarihten önce hadislerin sözlü rivayetleri bile söz konusu değildir.

Kitâbet ile tedvînin ayırt edilmemesi, müslüman alimler arasında da yanlış kanaatlerin doğmasına sebep olmuştur⁶. « أول من دون العلم ابن الشهاب » : "İlmi (hadisi) ilk tedvin eden İbn Şihâb'dır" sözünde geçen tedvîn ifadesi kitâbet olarak algılanmış, hadislerin İbn Şihab'dan önce -pek azı hariç- hiç yazılmadığı şeklinde kabul edilmiştir.

İslâmî kaynakların verdiği bilgiye göre, hadisleri Hz. Peygamber'den ilk duyup hıfzeden sahâbe neslinin bir bir aradan çekildiğini ve yerlerine kendileri gibi

* C. Ü. İlahiyât Fakültesi Hadis ABD Öğretim Üyesi

¹ Bk. Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000, s. 25-26.

² Muir, William, *The Life of Mohammed*, London 1923, XXX, XXXI.

³ Guillaume, Alfred, *The Traditions of Islam*, Oxford 1924, s. 19.

⁴ Ruth, S. Mackensen, *Early Libraries*, A.J.S.L., LII, 284.

⁵ Schacht, J., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 34; Aml., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950, s. 149.

⁶ Çok azı dışında hadislerin hicrî 100 senesinden sonra yazılmaya başladığı, bu tarihten önce şifahi olarak nakledilişine dair bilgi için bk. İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Âli el-Askalânî, *Hedyu's-sâri mukaddimetü fethi'l-bârî*, Beyrut ts., s. 4, (H. 1301 tarihli Bolak baskısından offset); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-serhi sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1402, I, 168; Hacı Halife, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, Beyrut ts., I, 637 (Dâru l-hyâi't-turâsi'l-arabi); el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, th. Muhammed el-Muntasar b. Muhammed el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, İstanbul 1986, s. 3; Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisân*, Beyrut 1404/1984, s. 128; Ebû Rayye, Mahmud, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması: Hadis Mudafası*, trc. Muharrem Tan, İstanbul 1988, s. 283. Ayrıca bk. el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi*, trc. Hulûsî Yavuz, İstanbul 1993, s. 19.

sünneti bilen hafızların bırakılmadığını, ayrıca bid'atlerin de yayılmaya başladığını gören halîfe Ömer b. Abdulaziz (ö.101/719), bütün vâli ve alimlere mektüp göndererek hadislerin yazıya geçirilmesini emretmiştir⁷. Emrin gereğini ilk gerçekleştiren Zührî (ö.124/741) olmuş⁸, bu tedvîn de genelde şifâhî nakilden yazılı nakle geçişin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Nitekim bazı kaynaklarda ilk müdevvin olarak Zührî'den bahsetmekle beraber bu tarihten önce hadislerin sahâbe ve tabiûn tarafından pek yazılmadığı açıkça ifade edilmektedir⁹. Dolayısıyla hadislerin yüz sepeden fazla şifâhî olarak rivâyet edildikleri, yazıya ancak bu tarihten sonra geçirilmeye başlandığı şeklindeki genel kanaatin, bizzat muhaddisler tarafından verilen bilgiler ışığında teşekkül ettiğini söylemek mümkündür¹⁰.

Bu konuda Kettânî (ö.1345/1929) şöyle demektedir: "*Sahâbe ve tabiûndan oluşan selef-i sâlih, hadisleri yazmazdı. Sâdaka kitabı ve bir kimsenin araştırmadan sonra vakıf olabileceği pek azı dışında onu ezbere olarak alır, şifâhî olarak naklelerdi!*"¹¹.

Ancak bu kanaatin genel manada doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü realite, bunun tamamen böyle olduğunu doğrulamamaktadır. Bazı sahabîlerin hadisleri önce ezberleyip sonra imha etmeleri bunu gösterir. Kanaatimizce müslüman alimlerin hadis naklinin sadece şifâhî olarak yapıldığı yönündeki beyanları, hadisi korumaya yönelik ve savunma amaçlıdır. Çünkü onlar hadisi en iyi korumanın yolu ezber olduğu kanaatini taşımaktaydılar. Dolayısıyla onların hadisi muhafazaları, *ezber-yazı-ezber* şeklinde fomüle edilebilir. Bu metodun bütün sahabeyi kapsadığını söylemek elbette doğru değildir; ancak ilk dönemlerde hadis naklinin tamamen şifâhî olarak yapıldığı yönündeki kanaati de doğrulamamaktadır. Burada altı çizilmesi gereken nokta şudur: Zührî'nin gerçekleştirdiği faaliyet, resmi tedvîndir; daha önceleri fertler bazında gayri resmi kitabet ve tedvin hep varola gelmiştir. Ebû Hurayra'nın Hemmâm b. Manebbîh yoluyla gelen *Sahife*'si ile Abdullah b. Amr b. el-As'ın *es-Sahifetus-sâdika*'sı bunun örneklerini teşkil eder.

Sünnetin günümüze kadar intikal evrelerini, genel çerçevede, birbirinden tamamen bağımsız olmamakla beraber daha yoğun olan faaliyetler açısından üç ana safhaya¹² ayırmak mümkündür: *Kitâbet*, *Tedvîn* ve *Tasnîf*.

1. Kitâbetü'l-Hadîs

Sözlükte "*yazı yazmak, hattatlık, yazıt, kitâbe, yazı, afiş, duvar ilânı, sekreterlik, kâtiplik*" manalarına gelen *kitâbet* kelimesi¹³, terim olarak hadis

⁷ *Dârimî*, Mukaddime 43, (no: 493, I, 126); el-Beykûnî, Ömer b. Muhammed b. Futûh ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs*, Haleb 1398, s. 7-8; el-Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrafe*, s. 3-4.

⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 4; el-Beykûnî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-beykûniyye*, s. 7-8; el-Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrafe*, s. 4.

⁹ Bk. bu çalışma dn.: 6.

¹⁰ Hacı Halife, *Kefîu'z-zunûn*, I, 637.

«وقد كان السلف الصالح من الصحابة والتابعين لا يكتبون الحديث، ولكنهم يودون لفظا

¹¹ «و يأخذونه حفظا الا كتاب الصدقة، و شيئا يسيرا يقف عليه الباحث بعد الإستقصاء» Kettânî, *er-Risâle*, s. 3.

¹² Böyle bir tasnif için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 25.

¹³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Bekr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut 1414/1994, I, 698-701.

literatüründe "hadîs" kelimesi ile izafet şeklinde hadislerin yazıya geçirilmesi anlamında kullanılmıştır¹⁴.

Hadislerin yazıya geçirilmesi meselesi, hadis problemlerinin başında yer alır. Bu durum yukarıda da ifade edildiği gibi iki yönlü bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Biri hadislerin vurûdu anında yazıya geçirilmemiş olması, diğeri de vurûdundan hemen sonra bizzat Hz. Peygamber tarafından yazdırılmaması.

Diğer bir ifade ile problemin kaynağı, görülüp işitilenler o anda kayda geçirilmediği için, herkesin algıladığı veya hafızasında tutabildiği kadarını nakledip, işitilen söz veya müşahade edilen olayın tamamının nakledilip edilemediği ihtimalinde yatmaktadır.

Problemin bir diğer yanı, hadislerin yazıya geçirilmesi, daha sonraki dönemlerde oluşturulan eserlerin müellifleri ile özdeşleştirilip kaynaklarının şifahi olarak elde edildiği değerlendirilmesinde yatmakta; ya da öyle gösterilmek istendiği için problem olarak öne sürülmektedir. Özellikle de Hz. Peygamber'den "yazılmaması" yönünde nakledilen haberlere¹⁵ dayanarak hadislerin ilk dönemlerde hiç yazılmadığı, dolayısıyla uzun süre bu 'naklin şifahî olarak yapıldığı iddiası problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa gerçekler söz konusu yaşağın genel bir yasak olmadığını, bizzat Hz. Peygamber'in uygulamaları göstermektedir.

a. Hadislerin Ezberlenmesi

Hadisin ilk muhafaza usullerinden biri olan ezber¹⁶, sünnet verilerinin intikalinde yazı ile beraber her zaman var olmuştur. Özellikle ilk dönemlerde yazıdan da öncedir. Çünkü bilginin korunmasında, yazının tekamülü öncesinde, ezber, yazıdan her zaman daha fazla bir önem arz etmiştir. Kur'an'ın muhafazasında durum farklı değildir. Nitekim ezber olmadan yazı her zaman tahrife müsaittir. Ayrıca noktalama işaretlerinin henüz teşekkül etmediği o günkü yazının bir özelliği olarak yanlış okuma ve algılama riski her zaman mevcuttu. Aslında gerek sahâbîlerden gerekse daha sonrakilerden bazılarının hadislerin yazılmasına taraftar olmamalarının sebeplerinden biri de bu amaçla hadisi korumaya yöneliktir. Çünkü yazarlar, yazıya güvenip ezberi ihmal edebilir, düşüncesi hakimdi¹⁷. Dolayısıyla sadece şekil birliğine sahip olup farklı anlamlara gelen kelimeleri birbirine karıştırma riski söz konusudur. Fakat ezber olduğu takdirde, noktasız yazıyı doğru okuma garantisi doğacaktır. Nitekim Kur'an'ın mushaflaştırılmasında komisyon tarafından istenen iki şahitten birinin ezber, diğerinin de yazılı belge olduğunu söyleyenler¹⁸ bu gerçeğe dayanmaktadırlar. Burada da espri, sadece yazının yeterli olmadığı, dolayısıyla böyle bir pozisyonda ezberin daha garantili olacağıdır.

Yukarıda verilen sahife örneklerinde görüldüğü gibi bazı sahâbîler, bir kısım hadisleri Hz. Peygamber henüz hayatta iken, bazıları da daha sonra yazmışlardır¹⁹.

¹⁴ Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987; s. 83.

¹⁵ Msl. « لا تكتبوا عني [شئنا إلا القرآن] ، و من كتب عني [شئنا] غير القرآن فليمحاه » : "Benden [Kur'an'dan başka] bir şey yazmayınız! Kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazmışsa onu silsin!" [Müslim, Züh'd 72; Dârimî, Mukaddime 42, (no:457); Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21]. Daha başka rivayetleri bir arada görmek için bk. Dârimî, göst. yer; er-Râmehurmuzî, el-Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, th. Muhammed Accâc el-Hatib, byy, 1404/1984, 363-378.

¹⁶ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-nebevî*, Beyrut 1413/1992, 71-83.

¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

¹⁸ Suyûtî, Celaluddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1987, I, 184; Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhîlül-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*, I, 245; Suphî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1981, s. 76.

¹⁹ Örnekleri için bk. Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977, s. 41-68.

Bu arada elbette yazmayanlar da olmuştur. Ancak Rasûlullah'ın hadislerini ya şahsen ya da birbirlerinin yardımıyla müzakere edip hatırlamak, ashâbın müsterek adeti idi. Aynı tatbikatın tabiûn döneminde de devam ettiğini görmekteyiz²⁰. Nitekim kaynakların verdiği bilgiye göre Sevrî'nin (ö.161/778) her gece yatmadan önce Kur'an'dan bir sûre okur gibi hadis cüzlerini okuyup hıfzını kontrol etmesi, bu görüşü teyid eder mahiyettedir²¹. Dolayısıyla sahabe döneminde olduğu gibi tabiûn döneminde de sünnetin muhafaza ve intikalinde hadislerin ezberlenmeden sadece yazı ile yetinilmesi hoş karşılanmamıştır. Sadece yazı ile yetinenlere Sevrî'nin, "Sizin kalbiniz (bütün bilginiz) kağıt ve defterlerinizden ibarettir" dediği rivayet edilir²².

Bu arada Hz. Peygamber'in bizzat kendisini bir muallim olarak tavsif ettiğini²³; bu vasfın bir gereği olarak sık sık ilim öğretmek için ashâbıyla beraber bir daire içinde oturup onlara ders verdiğini²⁴; sahabe onun söz ve hareketlerini dikkatle takip edip öğrendiklerini, ezberleyinceye kadar birbirlerine tekrar ettiklerini²⁵; bütün meclislerinde bulunmak herkes için mümkün olmadığından kendi aralarında anlaşıp nöbetleşerek Rasûlullah'ın meclislerinde bulunmaya gayret ettiklerini²⁶; ondan sadır olanları, orada bulunmayanlara anlatmak, ashâbın adeti²⁷ ve bunun aynı zamanda Hz. Peygamber'in de bir emri olduğunu unutmamak gerekir²⁸. Bütün bunlar, sünnetin tesbiti ve ezberlenmesi konusunda ilk nesil ashâbın gösterdiği hassasiyeti yansıtmaya yanı sıra, hadislerin tesbit ve intikalinde ezberle yazının her zaman birlikte var olduğunu göstermektedir.

b. Hz. Peygamber ve Hadislerin Yazılması

Yazının, hadis edebiyatının bütün evrelerinde az ya da çok kullanıldığı bilinen bir gerçektir²⁹. Kur'ân-ı Kerîm'e göre harp halinde iken bile bir grup insanın arkada kalıp dini iyi öğrenmesi ve harpten dönenlere dinlerini öğretmesi gerekir³⁰. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hz. Peygamber'in hadislerinin en azından bir kısmının öğrenilmesi her müslüman için mecburi bir görevdir. Bu mecburiyet, işin başından beri İslam dünyasındaki eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük canlılık kazandırmıştır.

Hadislerin yazılma yasağı ile ilgili Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen « لا تكتبوا عني [شئنا إلا القرآن] ، و من كتب عني [شئنا] غير القرآن فليمحاه » : "Benden [Kur'an'dan başka] bir şey yazmayınız! Kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazmışsa onu

²⁰el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-161.

²¹Ibn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Aburrahman er-Râzî, *Takdimetu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Haydarabad 1371-1373, I, 116.

²²Ibn Ebî Hatim, *el-Cerh*, I, 68.

²³Ibn Mâce, *Mukaddime* 17, (no:229).

²⁴Buhârî, İlm 8; *Muvattâ'*, Selâm 4; *Ahmed b. Hanbel*, VI, 219.

²⁵el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 164 (Hatîb, el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'el-mutefakkîh*, Köprüyü Ktp., No: 392, İstanbul, s. 132a'dan naklen).

²⁶el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 164.

²⁷Hâkim, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek*, Haydarabat ts., I, 95, 127.

²⁸Buhârî, İlm 37; Ebû Dâvûd, İlm 10; Tirmizî, İlm 7; İbn Mâce, *Mukaddime* 18, Menâsik 76; Dârimî, *Mukaddime* 24; *Ahmed b. Hanbel*, I, 437, III, 225, IV, 80, 82, V, 183.

²⁹el-A'zamî, *Dirâsât*, I, 92, 325.

³⁰"Müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Her topluluktan bir taifenin dini iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere geri kalmaları gerekir. Böylece belki yanlış hareketlerden sakınırlar". [9 Tevbe: 122].

silsin!" şeklindeki rivayet³¹, Buhârî ve diğerlerine göre Ebû Saîd'in bir beyanıdır³²; dolayısıyla Peygamber'e yanlışlıkla atfedilmiştir. Fakat el-A'zâmî'nin de dahil olduğu çoğunluğun kanaati, bunun Rasûl-i Ekrem'den rivayet edilen bir hadis olduğu yönündedir³³; bu rivayet hakikatte Kur'an'la birebir aynı sahife ya da levha üzerine hiçbir şeyin yazılmamasını kastetmektedir. Çünkü satır aralarına veya kenarlara yazılacak kelime ve cümleler, insana, Kur'an-ı Kerîm'denmiş gibi bir hüküm verdirebilirdi³⁴. Bu emrin Kur'an-ı Kerîm'in inzal döneminde ve bizzat Kur'an metninin tamamlanmadığı sırada verildiği de gözardı edilmemelidir. Yoksa hadislerin yazılmasını meneden hiçbir geçerli sebep bulunmamaktadır. Ayrıca bu yasağı umûmî bir yasak olarak değerlendirmek de doğru değildir³⁵. Çünkü realite bunu doğrulamamaktadır. Nitekim Rasûlullah'ın bizzat kendisi, çeşitli yerlere, çoğu itikat ve ibadet esaslarını anlatan yüzlerce mektûp göndermiştir³⁶. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'e göre ümmet onun fiil ve hareketlerini her zaman takip etmek mecburiyetindedir³⁷. Keza Kur'an borç muamelelerinin yazı ile kayıt altına alınmasını emretmektedir³⁸. Bütün bunlar, bazı alimlerin açıklamalarına rağmen hadislerin yazılmaması yönünde verilmiş umumi hiçbir talimatın bulunmadığını göstermektedir.

Diğer yandan Hz. Peygamber'in, hadislerin yazılmasını tasvip ettiğini gösteren pek çok açık deliller vardır³⁹. Bunun yanı sıra hadisleri yazan bir çok sahabe bulunmaktadır⁴⁰. Buradan da anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'in hadislerin yazılmasını tasvip etmemesinden maksat, büyük ihtimalle, yanlış anlaşılmaya sebep olabileceğinden, Kur'an-ı Kerîm'le hadislerin aynı levha üzerine yazılmamasıydı⁴¹. Eğer Hz. Peygamber Kur'an-ı Kerîm hakkında böyle bir şaibeye meydan verecek bir durum için tedbir almasaydı, bugün belki de, hadislerin yazıya geçirilişini değil, Kur'an-ı Kerîm'in ne kadarının Allah, ne kadarının peygamber sözü olduğunu tartışıyor olacaktık.

Başka bir görüşe göre hadisleri yazma yasağı ilk günlerde vukû bulmuştur. Çünkü bütün dikkatlerin Kur'an-ı Kerîm üzerine ve onun muhafazasına teksîf edilmesi gerekiyordu. Bilahare, Kur'an-ı Kerîm'in muhafazası ile ilgili bu hassas durum atlatılınca, önceki emir kaldırılmış ve hadislerin yazılmasına müsaade edilmiştir⁴². Burada da tabii nesh söz konusudur. Ancak nesh yerine zaman ve zemine göre şartlar gereği bazan yasak bazan da izin hadisi ile amel edilebilir. Bu, zaman ve mekan farklılığına göre hem yasak, hem izin hadisi ile amel edilebilir, şeklinde formüle edilebilir.

Hadislerin yazılma yasağı ile ilgili amillerden biri, yazı malzemesinin kıt ve mükemmel olmaması⁴³, okuma yazma bilenlerin sayısının az olması, onların da

³¹ Müslim, Zühd 72; Dârimî, Mukaddime 42, (no:457); Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21.

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

³³ el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 23.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

³⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

³⁶ Bk. Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Beyrut 1407/1987, s. 43-545.

³⁷ Bk. 3 Âl-i İmrân: 31; 4 Nisâ: 59, 80, vdğ.

³⁸ Bakara: 282.

³⁹ Bk. *Buhârî*, İlm 39. Daha geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

⁴⁰ Bk. *Buhârî*, İlm 39. Örnekler için bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-161.

⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 168.

vahiy katibi olarak istihdam edilmesi olarak nakledilmektedir. Ancak bu iddianın pek isabetli olmadığı veya en azından, belki de ikinci derecede bir âmil olarak telakkî edilmesi gerektiği daha uygun gözükmektedir. Başlangıçta Kur'ân-ı Kerîm deri ve taş levhalar ile hurma dalı liflerine; develerin kürek kemikleri ve tahta parçalarına yazılıyordu⁴⁴. Ayrıca kırtas ve papirusun Araplarca İslam'dan önce de bilindiği rivayet edilmektedir. Nitekim kırtas kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de ve şiirde kullanılmıştır. Ancak ilk günlerde daha ziyade deri ve papirus kullanılmış, bunun yerini tadrîcen ve geniş ölçüde kağıt almıştır. Ancak İslam'ın ilk günlerinde kağıdın Araplarca bilinip bilinmediği meselesi tartışma konusudur⁴⁵.

Okuma-yazma bilenlerin sayısına gelince; İslamiyet ortaya çıktığı sırada Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sadece onyedî kişi olduğu rivayet edilir⁴⁶. Oysa Arabistan'da İslam'dan önceki devirde bazı eğitim kurumlarının varlığından, kız ve erkek talebelerinin beraberce okuma yazmayı öğrendiklerinden ve bu yerler arasında Mekke ve Medine'nin de bulunduğu bahsedilmektedir⁴⁷.

Keza İslam'ın ilk yıllarında Tevrat'ta zikri geçen peygamber Daniel'in Kitabı gibi dîni kitapların mevcudiyetinden, İslamiyet ortaya çıktığı sırada İncil'in Arapça tercümelerinden de haber verilmektedir⁴⁸. Daniel'in Kitabı'nın bir nüshasının vaktiyle Hz. Ömer'de mevcut olduğu, hatta bu yüzden Hz. Peygamber'in Ömer'i ikaz ettiği⁴⁹, bilahare, Hz. Ömer'in kendisi de Daniel'in kitabını istinsah etmekte olan bir adamı dövdüğü rivayet edilmektedir⁵⁰. Bütün bunlar İslam'ın ilk yıllarında yazının yaygın bir şekilde var olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hadislerin yazılma yasağının sebepleri arasında sayılan okuma-yazma bilenlerin azlığı en azından etkin bir amil olmadığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretime verdiği önem, gözardı edilemeyecek kadar açıktır. Onun Medine'ye hicret etmeden önce, oradaki müslümanlara Kur'an öğretmek maksadıyla Mus'ab b. Umeyr ile İbn Ümmi Mektum'u göndermesi onun eğitim ve öğretime verdiği önemin bir parçasını oluşturmaktadır. Bununla beraber o, Medine'ye vardığında yaptığı ilk iş, orada bir mescid inşa ettirmek oldu. Mescidin bir bölümü, ilk İslam okulu denebilecek şekilde eğitim öğretime tahsis edilmişti. Öğrencilere okuma-yazma öğretmek için Abdullah b. Saîd b. el-As daha ilk günlerde buraya öğretmen olarak tayin edildi⁵¹. Bedir Harbi'nde esir düşüp okuma yazma bilenlerden fidyе olarak on kişiye okuma-yazma öğretme talebi, Hz. Peygamber'in eğitim-öğretime verdiği önemin diğer bir göstergesidir⁵². Medine'ye uzaktan gelen elçi heyetleri Medinelilerin himayesine verildiğinde sadece yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak değil aynı zamanda onların kısa süreli de da olsa eğitim ve öğretime tâbi tutulmaları amacına

⁴⁴Bk. *Buhârî*, Tefsîr 9, 20, Ahkâm 37; *Tirmizî*, Tefsîr 9, 18, *Ahmed b. Hanbel*, V, 185. Ayrıca bk. Kara, Necatî, *Kur'ân Sünnet Bütünlüğü*, İstanbul 1995, s. 27; el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 179-180.

⁴⁵Bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 179.

⁴⁶el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 3.

⁴⁷el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 3.

⁴⁸Ruth, S.M., "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LIV, 49 (naklî el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 4).

⁴⁹Gerçi bu rivayetlerin ne derece doğru olduğu tartışmalıdır.

⁵⁰el-Muttakî, el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, Beyrut 1413/1993, I, 373-374, no. 1631; el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 4; M. J. Kister, *Studies in Jahiliyya and Early Islam* (Edit. Myriam Rosen - Ayalon, London 1980), bölüm: XIV s. 236.

⁵¹Bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 5.

⁵²*Ahmed b. Hanbel*, I, 247.

yönelikti⁵³. Fahri öğretmenlik her aydın mü'minin görevi idi⁵⁴. Hz. Peygamber'in dışardan gelen bazı grupları belli bir müddet özel ve hızlı eğitime tâbi tutup, öğrendiklerini, gittikleri yerlerde, başta aile fertlerine olmak üzere başkalarına da öğretmeleri konusunda onlara çeşitli talimatlar verdiği de bilinmektedir⁵⁵.

Bu sistemli ve yoğun faaliyet sonucunda okuma yazma süratle yayıldı. O kadar ki Hz. Peygamber'in elliye yakın vahiy katibi olmuştur⁵⁶. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerîm ayetleri peyder pey nazil oldukça Hz. Peygamber hemen bunları "*Kâtibu'l-vahy*" denen ve başlıca görevleri gelen vahiyleri yazıya geçirmek olan özel sekreterlerine yazdırıyordu. Bu hayatî önem taşıyan Kur'an metinlerinden başka Hz. Peygamber'den birçok yazılı vesikalar da bırakmışlardır. Bunların en önemlisi Hz. Peygamber'in diplomatik vesikalarıdır. Söz konusu diplomatik vesikaları ihtiva eden bir sandık dolusu arşiv, Hz. Ömer'in elinde bulunuyordu. Ancak bu vesikalar Yevmu'l-cemâcim vakasında yandığı için söz konusu arşiv günümüze kadar ulaşma şansına sahip olamadı⁵⁷. Buna rağmen Hz. Peygamber'den günümüze ulaşan yazılı vesikalar mevcuttur. Mesela Hz. Peygamber'in el-Münzir, b. Sâvâ'ya gönderdiği mektubun aslı, Alman müsteşrik Heinrich Leberecht Fleischer tarafından bir tetkik yazısı ve bir fotoreprodüksiyonu ile neşredilmiş ve buna benzer daha pek çok diplomatik vesikaları yayımlanmıştır⁵⁸.

Bütün bunların yanı sıra hadislerin yazıya geçirilmesini red eden sahâbî ve tabîlerden de bahsedilmektedir⁵⁹. Hz. Ömer'in hadislerin resmen yazılması için Sahabe ile istişarede bulunduktan ve onların desteğini tam aldıktan sonra muhalefet etmeye başladığı rivayet edilir⁶⁰. Fakat çoğu sahâbîler hadisleri yazmış ve birçok hallerde de bunları birbirlerine göndermişlerdir. Sahâbîlerin yazdıkları bazan aileden biri tarafından intikal ettirilmiştir. Mesela Ebû Eyyüb el-Ensârî, bazı hadisleri yazıp onları yeğenine göndermiştir. Eyyub b. Halid b. Eyyub, babasından; oda büyük babasından bir çok hadisi bir araya getiren bir mecmua rivayet etmiştir⁶¹. Ebû Bekr, Hz. Peygamber'den beşyüz hadis yazmış, sonra bunları yakmıştır⁶². Tenkid edilen bu rivayet, Ebû Rayye tarafından hadislerin yazılmasına karşı bir delil olarak zikredilmektedir⁶³.

Sahâbîlerden yazılı olarak hadis alanların listesi hayli kabariktır⁶⁴. Ebû Hurayra'nın son zamanlarda kendine ait kitapları olduğu rivayet edilir⁶⁵. Mesela Abdulaziz b. Mervan'ın, Ebû Hurayra'nın hemen hemen bütün hadislerini yazılı

⁵³Bk. Ahmed b. Hanbel, IV, 206.

⁵⁴Ahmed b. Hanbel, V, 315.

⁵⁵Buhârî, Edeb 27.

⁵⁶el-Kettânî, Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, Beyrut, ts., I, 115.

⁵⁷Okiç, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Ezerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s. 124.

⁵⁸Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Ezerinde Tetkikler*, s. 125, (Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1863, XVII, 385-386'den naklen).

⁵⁹Dârimî, Mukaddime 42 (no:456-488)

⁶⁰Ebû Rayye, Mahmud, *Muhammedî Sunnetin Aydınlatılması*, s. 26-28.

⁶¹Ahmed b. Hanbel, V, 413; 423. Ayrıca bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34; *Dirâsât*, I, 92.

⁶²el-A'zamî, *Dirâsât*, I, 92.

⁶³Ebû Rayye, *Muhammedî Sunnetin Aydınlatılması*, s. 26-28.

⁶⁴Msl. bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-161.

⁶⁵Hâkimî, *el-Müstedrek*, III, 511. Zehebî bu rivayetin münker olduğunu, sahih olmadığını söylemektedir. Ayrıca el-A'zamî, *Dirâsât*, I, 96-97, (diğer kaynakları için bk. *ae*, I, 97, dn: 1).

olarak elde ettiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Hemmam b. Münebbih'in sahifesi meşhurdur ve yayımlanmıştır⁶⁶.

Abdullah b. Abbas'ın her duyduğunu yazdığı ve bazan kölelerini dahi bu maksatla çalıştırdığı, Kur'an-ı Kerim'i okuduğu, tefsire muhtaç ayetlere rastlayınca açıklamalarda bulunduğu, kölelerinin de bunları not ettiği, sonra da kendisinin bunları tahkik ettiği, sürekli öğretmenlik yaptığı, her konuda belli günlerde dersler okuttuğu rivayet edilir. Bir çok râvi hadisleri ondan yazılı olarak almıştır⁶⁷.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Yazının erken dönemlerde daima artan bir şekilde ilgi gördüğü tarihi bir gerçektir. Otuz kadar sahabe ile görüştüğü rivayet edilen Muaviye b. Kurre'nin (ö.113/731) "*Bildiklerini yazmayanun ilmi, ilim sayılmazdı*" şeklindeki sözleri⁶⁸, yazının ilmi teamül olarak daha o dönemlerde kazandığı önem ve karşılaştığı ilgiyi en güzel şekilde dile getirmektedir. Bu anlayışın ürünü olarak ilk dönemlerde meydana getirilen ve elden ele dilden dile sonraki kuşaklara aktarılan sayısız cüzler, sahifeler ve ciltler dolusu kültür mirasının, hem yazının hem de yazıldıkları dönemlerin birer şahididirler⁶⁹.

Hulasa görüldüğü gibi Kitâbetü'l-hadîs, hadislerin yazıya geçirildiği safhadır⁷⁰. Sahâbe devrinin tamamı ile tâbîfler devrinin başlangıcını içine alan bu dönem, müteakip devrelerde te'lif edilen *Musned*, *Musannef* veya *Câmi'* vs. türdeki eserlerin küçük formlarını oluşturan cüz veya sahifelerin yazıldığı bir dönemdir⁷¹. Doğuş⁷² ya da tesbit devri⁷³ diyebileceğimiz bu dönemde, hadislerin sözlü veya yazılı olarak öğrenilip değişik yazı malzemeleri üzerine kaydedilmesi ve bu şekilde, sözlü ve yazılı olarak tesbit edilip koruma altına alınması söz konusudur⁷⁴. Zirâ "Kitâbetü'l-hadîs" döneminde sahife sahibi oldukları yahut kendilerinden yazmak suretiyle hadis alındığı bilinen sahâbîlerin sayısı oldukça kabarıktır⁷⁵.

2. Tedvînü'l-hadîs

Tedvin dağınık olarak kaydedilmiş hadislerin birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğinde bir araya getirildiği dönemdir.

a. Tedvîn İhtiyacı

Sahabe ve tabiün nesli, Peygamber'in yokluğunda, onun sohbetlerinin devam etmekte olan etkisi ile inançlarını saf ve duru tutabilmişlerdi. Çünkü zaman olarak

⁶⁶Muhammed Hamidullah'ın *Sahifetu Hemmam b. Münebbih* adıyla neşrettiği bu eser, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Hemmam İbn Münebbih* (İstanbul 1967) adıyla Kemal Kuşçu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁶⁷Bk. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 41. İlgili kaynaklar için bk. aynı yer.

⁶⁸*Dârimî*, Mukaddime 43, (no:496, I, 134).

⁶⁹Bk. Akyüz, Ali, *Said b. Mansûr'un Musannefi'nin Yeniden İnşası*, İstanbul 1997, s. 40. Geniş bilgi için. Ayrıca bk. A'zamî, *Dirâsât*, 92-323.

⁷⁰Züheyr b. Harb, *Kitâbu'l-ilm*, th. Salih Tuğ, İstanbul 1984, s. 21-28; Sezgin, Fuad, *Tarihü't-türâsi'l-arabî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan 1983, I, 119; Çakan, İsmail Lütfî., *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 3, 6.

⁷¹Bk. Züheyr, *Kitâbu'l-ilm*, s. 22; Sezgin, *Tarihü't-türâs*, I, 119.

⁷²Çakan, İsmail L., *Ana Hatlarıyla Hadîs*, İstanbul 1985, s. 96.

⁷³Aydınli, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 19; Krş. Aynı mll., "*Hadîs ve Hadîs İlimleri*", İlim ve Sanat Dergisi, Sy. 12, s. 13, Mart-Nisan Sayısı, İstanbul 1987.

⁷⁴Bk. Aydınli, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 19; Krş. Aynı mll., "*Hadîs ve Hadîs İlimleri*", İlim ve Sanat Dergisi, Sy. 12, s. 13, Mart-Nisan Sayısı, İstanbul 1987.

⁷⁵Sahifelerin ilk örnekleri ve kısa bir liste için bk. Züheyr, *Kitâbu'l-ilm*, s. 26; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 13 (A'zamî, *Studies'den* naklen); Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 41-68.

Peygamber'e yakın olmanın yanısıra, henüz ihtilaf ve olayların az olması, inançlarının temiz kalmasını sağlamıştır. Ayrıca o zamanlar ihtilafa düşülmesi durumunda henüz güvenilen insalara baş vurma imkânı da vardı. Dolayısıyla o günün insanı ilk zamanlarda ahkam ve dinî ilimlerin tedvînine pek ihtiyaç duymamıştır. Hatta bazıları, hadislerin yazılmasını dahi hoş karşılamamıştır. Bunda da yukarda ifade edildiği gibi Ebû Saîd el-Hudrî'nin hadisi⁷⁶ ile ihticac etmişlerdir.

İslamın yayılıp ülke topraklarının genişlemesiyle, sahabîlerin değişik bölgelere dağılması; fitnelerin, farklı görüş ve fetvaların çoğalması, büyüklere müracaatın artan bir ihtiyaç halini alması, hadis, fıkıh ve Kur'an ilimlerinin tedvinine yol açmıştır. Alimler nazar, istidlal, içtihad ve istinbatla uğraşmaya başladılar. Kaide ve usululleri oluşturmaya, ilimleri fasıl ve bablara göre tertip etmeye, meselelerin delillerini çoğaltmaya, şüpheli şeyleri cevaplandırmaya ve buna benzer şeylerle meşgul olmaya başladılar.

Sonuç itibarı ile hicrî I. asrın son çeyreği ile II. asrın ilk çeyreğini kapsayan tedvîn devri, daha önce ayrı ayrı ve belli bir sisteme tâbi tutulmadan yazılan hadis sahifeleri veya formlarının bir araya toplandığı (tedvîn edildiği) dönemdir⁷⁷. Diğer bir ifade ile, bu dönemde, önceki dönem boyunca, değişik yazı malzemeleri üzerine sistemsiz ve dağınık bir şekilde kaydedilmiş hadislerin bir araya getirilmesi veya "kitap" diyebileceğimiz iki kapak arası bir "divân" da toplanması söz konusudur⁷⁸. Bu safhada, hem bir râvinin değişik yerlerde kaydetmiş olduğu hadîsler, hem de muhtelif râvilerin rivayet etmiş olduğu hadisler bir kitap içinde bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

b. İlk Mahsuller

Tedvîn döneminin en belirgin mahsulleri sahifelerdir.

Hadisler, Kur'an-ı Kerîm âyetleriyle karışmamasına olanca dikkat gösterilmek şartıyla, daha Hz. Peygamber'in sağlığında toplanarak yazılmaya başlanmıştır⁷⁹. "Hadis Edebiyatının başlangıcını, bizzat İslam Peygamberi tarafından yazdırılmış ve kendi zamanında muhafaza edilmiş olan mektub, kanun ve risalelere; ashab ve tabiûn tarafından derlenen sahifelere kadar götürmek⁸⁰" pek tabiidir. Dolayısıyla bazı sahabîlerin bizzat Hz Peygamber'den duyup öğrendikleri hadisleri, yazılı metinler halinde bir araya toplamak suretiyle meydana getirdikleri sahifeleri, Hadis Edebiyatının ilk türü ve mahsulü olarak değerlendirmek mümkündür⁸¹.

76 « لا تكتبوا عني [شيئا إلا القرآن] ، و من كتب عني [شيئا] غير القرآن فليمححه » : "Benden [Kur'an'dan başka] bir şey yazmayınız! Kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazmışsa onu silsin!" [Müslim, Zühd 72; Dârimî, Mukaddime 42, (no:457); Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21]. Ayrıca bir adamın, "Ben bir kitap yazdım onu sana sunmak istiyorum" diyerek İbn Abbas'a geldiği, kitabı ona takdim ettiğinde İbn Abbas su alıp onu sildiği, ona bunu neden yaptın dendiğinde, "Onlar yazdıklarında ona itimad ederler de ezberi terkederler. Böylece kitaptan yüz çevirir ve ilimleri kaybolur" karşılığını verdiği rivayet edilir. Yazmaya karşı çıkanlar; "Çünkü yazıda artma, eksilme, değişme olur, ezberleyenler ise onlarda değişme olmaz. Hâfız, ilimle konuşur, kitaptan haber veren ise zann ve nazarla haber verir", demişlerdir [Hacı Halife, Keşfu'z-zunûn I, 637].

77 Zühreyyî, *Kitâbu'l-ilm*, s. 29; Sezgin, *Tarihü'l-İlm*, I, 119; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 15-17; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 199, 200.

78 Bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 15; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 19.

79 Bk. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 26; Baltacı, "Dâri'l-hadisler", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, Ç. 4, Sy. 4, s. 36, Ağustos, 1980.

80 Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 77.

81 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 12.

Ayrıca hicrî birinci asrın ortalarında, hocaların derslerinden yararlanarak toplanan hadisleri içine alan kitapların ortaya çıkmaya başladığı da ifade edilmelidir. Abdullah b. Amr b. el-'As'ın (ö.63/682) bin hadisi ihtiva eden⁸² "*es-Sahifetu's-sâdika*" sı⁸³ ile Ebû Hurayra'nın (ö.58/677) 138 hadisi içeren Hemmâm b. Münebbih (ö.101/719) yoluyla gelen sahifesi⁸⁴ bunlar arasında en meşhur olanlarıdır. İbn Abbas ile Cerir b. Abdillâh ve diğerlerinin bu manada kitapları da aynı döneme aittir.

Tedvîn, hicrî II. asrın ilk yarısına yakın bir zamana kadar yoğun bir şekilde devam etmiş, onu hemen tasnîf dönemi takip etmiştir.

3. Tasnîfu'l-hadîs

Hadîs Edebiyatının intikal safhaları arasında, süre olarak en uzun dönem tasnif devridir. Hicrî II. asrın büyük bir bölümü ile Hadîs Edebiyatının altın çağı olarak kabul edilen hicrî III. asrın tamamı ve orijinal Hadîs Edebiyatı mahsüllerinin son örneklerinin verildiği hicrî IV. asrın ilk yarısı bu safhaya dahil edilebilir⁸⁵. Bu dönemde hadisler, belli bir tertibe göre tasnif edilmeye başlanmıştır⁸⁶.

Hicrî II. asrın son çeyreği ile beraber, bir taraftan hadisler bablara göre tasnif edilirken, diğer taraftan sahâbe isimlerine göre tasnif ve tertip ediliyor, Musannef ve Müsned türü eserler oluşturuluyordu. Bu safhanın ekseriyetini teşkil eden hicrî üçüncü asırda ise hadisler ayıklanmış, *Câmi'* türü eserler oluşturulmuştur⁸⁷.

Hadîs Edebiyatının intikal safhalarının belli başlı özellikleri ise şu şekilde sıralanabilir:

1. Bu üç safhanın (Kitâbet, Tedvîn, Tasnîf) ortak faaliyeti, "*toplamak*" yani "*bir araya getirmek*" olmakla beraber; *anlam, kapsam, sistem ve zaman* bakımından farklı toplama işlemlerini hâizdirler⁸⁸.

2. Kitâbette, herhangi bir sahabînin bizzat kendisinin Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri, kendisi için yazıp bir araya getirmesi söz konusu iken; tedvînde, muhtelif sahabîler tarafından rivayet edilmiş hadislerin bir araya toplanması; tasnifte ise, çeşitli vesilelerle bir araya toplanmış (müdevven) malzemenin ya sahabî ravilere veya musannıfın hocalarına göre "*ale'r-ricâl*", ya da ilgi alanlarına göre, belli bölüm ve bablar çerçevesinde, "*ale'l-ebvâb*" sistem üzere toplama söz konusudur⁸⁹.

Ale'r-ricâl sistem çerçevesinde, önce sahabî raviler muhtelif değerlendirmelere göre sıralamaya tabi tutulur, bu arada herbir sahabînin rivayet ettiği hadisler de kendi ismi altında sıralanır veya musannıfın hocaları belli kriterlere göre sıralamaya tabi tutulur, sonra da rivayet ettiği hadislerin tamamı veya bir kaç adları altında sıralanır.

⁸²İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 233; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 12.

⁸³Zühayr, *Kitâbu'l-ilm*, s. 26; Hatîb, *Takyîdül-ilm*, s. 84; Sâlih, *Hadîs İlimleri*, s. 21; Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 44, vd.

⁸⁴İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 396; Zühayr, *Kitâbu'l-ilm*, s. 26; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, XI, 67; Sâlih, *Hadîs İlimleri*, s. 25; Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 56, vd., 199; Sezgin, *Tarihü'l-türâs*, I, 157; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 12.

⁸⁵Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 19; Aydın, *Hadîs İstıslahları Sözlüğü*, s. 20.

⁸⁶Sezgin, *Tarihü'l-türâs*, I, 119.

⁸⁷Sezgin, *Tarihü'l-türâs*, I, 119-120.

⁸⁸Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 15.

⁸⁹Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadîs*, s. 119, Krş. Aynı mll., Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 16.

Ale'l-ebvâb sistemde ise, râvilerine bakılmaksızın hadisler konularına göre taksim ve tasnîfe tâbi tutulur. Bu iki ana sistem çerçevesinde de Müsned, Mu'cem, Musannef⁹⁰, Câmi' ve Sünen adlı eserler vücûda getirilmiştir⁹¹.

Burada belirtilen tasnif (ale'r-ricâl ve ale'l-ebvâb) türleri, hicrî III. asırda telif edilen eserlerin başlıca özelliklerindendir.

İlmî gelişmelerin en yüksek seviyeye ulaştığı ve Kütüb-i sitte adı verilen en mutedavel altı temel hadis kaynağının tedvîn ve tasnîf çağı olduğu için bu döneme "Kütüb-i sitte çağı" da denilmiştir⁹².

Tasnîf devrinde vücûda getirilen eserler, kazandıkları ünden dolayı, tedvîn devrinde oluşturulan eserlere ihtiyaç bırakmamış, hatta onların adlarının unutulup kaybolmalarına dahi sebep olmuştur⁹³. İlk iki asırda, İslâm kültür malzemesinin tamamını gelecek nesillere aktarmak ve kaybolmadan bir araya getirmek gayesiyle hadisler kitaplara, süzgeçten geçirilmeden alınmış; hadisleri çeşitli kriterlere göre taksime tâbi tutmak, sahîhi sakîminden ayırt etmek, bu dönemde yapılmıştır⁹⁴.

Ayrıca toplanan hadislerin arasına sahih dışında bir hadisi karıştırmamaya özen göstererek sahih adlı eserler oluşturmak bu döneme raslar. Hadis hâfızı büyük imamların çoğunluğu bu asırda yaşamış hadislerin isnadlarına, isnadların illetlerine, ricâlin cerh ve ta'dîl yönünden mertebelerine vakıf meşhur otoriteler, yine bu asırda yetişmiş ve sahih hadis mecmuaları, bu asırda onların eliyle vücûd bulmuştur. Keza müteakip asırlarda te'lif edilen ricâl tarihi ile ilgili eserlerin bilgi yönünden kaynağı, üçüncü asır müellifleri olduğu gibi, ricâlin cerh ve ta'dîli hakkında ileri sürülen görüşlerin asıl sahipleri de yine bu asır imamlarıdır. Bu sebeple üçüncü asır, hadis ilmi yönünden bu üstün özelliklerinden dolayı "altın çağ" olarak da vasıflandırılmıştır⁹⁵.

Hicrî III. asırda sadece "*Rivâyetü'l-hadîs*" alanında değil, "*Dirâyetü'l-hadîs*" alanında da müsbet gelişmeler olmuştur. Dirâyetü'l-hadîs ilminin te'lif dönemi olan bu devir, hicrî üçüncü asrın başlangıcından dördüncü asrın ortalarına kadar sürmüştür. Rivâyetü'l-hadîs çalışmalarını biraz geriden takip etmiştir.

Ayrıca hadis ıstılahlarının daha yaygın bir şekilde kullanılmaya, tariflerinin yapılmaya, muhtelif bilgi dalları ile ilgili materyallerin toplanmaya ve müstakil eserlerin verilmeye başlandığı bir dönemdir. Müteakip dönemlerde yazılan usûle dair eserlerin temelleri de bu çağda atılmıştır⁹⁶.

Bu safhada oluşturulan eserlerin göze çarpan önemli bir hususiyeti de *Rivâyetü'l-hadîs* ilmi ile *Dirâyetü'l-hadîs* ilminin iç içe karışmış olmasıdır⁹⁷. Örnek olarak *Sahîhu'l-Buhârî*' deki *Kitâbu'l-ilm* bölümünü, *Sahîhu Müslim*' in *Mukadime*

⁹⁰ İlk musannıflar ve eserleri için bk. Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 206 (Râmehurmuzî'den naklen); Sezgin, *Buharinin Kaynakları*, s. 41.

⁹¹ Çakan, *Ana Halklarıyla Hadîs*, s. 119. Daha geniş bilgi ve bu tür eserlerin örnek ve özellikleri için bk. Aynı mill., *Hadîs Edebîyânı*, s. 23-25, örnekleri için bk. devamı.

⁹² Koçkuzu, *Hadîs Tarihi*, s. 295.

⁹³ Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 20.

⁹⁴ Koçkuzu, *Hadîs Tarihi*, s. 297.

⁹⁵ Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 231.

⁹⁶ Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 21.

⁹⁷ Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 22.

sini, *Tirmizî'* nin *el-Câmiu's-Sahîh'* ini, *Züheyr b. Harb'* in *Kitâbu'l-ilm'* ini⁹⁸ zikretmek mümkündür⁹⁹.

Tasnif döneminden sonra ise tehzîb ve ikmâl devri başlamış, VII. asrın başlarından X. asra kadar devam etmiştir. Bu dönemde daha çok tasnif dönemi eserlere dayalı çalışmalar söz konusudur.

Sonuç: Görüldüğü gibi sahabe hadislerin intikalinde son derece hassas davranmış, ezberle (hıfz) beraber yazıyı da kullanmıştır. Hz. Peygamber'in hadislerin yazılması ile ilgili yasağı, umumî bir talimat değil, hadislerin Kur'an ayetlerine karışma ihtimaline karşı korumaya yönelik alınmış geçici bir tedbirdir. Hadislerin naklinde iddia edildiği gibi ilk bir asır boyu sadece şifâhî olarak değil, sözlü naklin yanında gittikçe artan oranda ilgi görerek, yazılı nakil de her zaman mevcut olmuştur. Sahabe nesli henüz aradan çekilmeden devlet otoritesi resmi ve genel bir tedvin gerçekleştirmiştir. Hadisler yazı ile tesbit ve tedvin edildikten sonra da çeşitli amaçlarla değişik tasnif türü eserler oluşturulmuştur.

***

⁹⁸Eser, Salih Tuğ tarafından tahkik ve tercüme edilmiş, 1984'de İstanbul'da basılmıştır.

⁹⁹Bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 22. Bu dönem ile müteakip dönemlerde, *dirâyetü'l-hadîs* ilmi ile ilgili telif edilen eserlerin bir listesi için bk. aynı sayfa ve devamı.

Bibliyografya

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1982.
- Akyüz, Ali, *Saîd b. Mansûr'un Musannefi'nin Yeniden İnşâsı*, İstanbul 1997.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987.
- Aydınlı, Abdullah, "Hadîs ve Hadîs İlimleri", İlim ve Sanat Dergisi, Sy. 12, s. 13, Mart-Nisan Sayısı, İstanbul 1987.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-nebevî*, Beyrut 1413/1992.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi*, trc. Hulûsî Yavuz, İstanbul 1993.
- el-Beykûnî, Ömer b. Muhammed b. Futûh ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs*, Halep 1398.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Ana Hatlarıyla Hadîs*, İstanbul 1985.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul 1985.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Ebû Rayye, Mahmud, *Muhammedî Sunnetin Aydınlatılması: Hadis Mudafası*, trc. Muharrem Tan, İstanbul 1988.
- Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisîn*, Beyrut 1404/1984.
- Guillaume, Alfred, *The Traditions of Islam*, Oxford 1924.
- Hacı Halîfe, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-funûn*, Beyrut ts., (Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî).
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek*, Haydarabat ts.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Beyrut 1407/1987.
- Hemmâm b. Münebbih, *Muhtasar hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmam İbn Hemmâm İbn Münebbih*, trc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1967.
- İbn Abdilber, *Camiu beyânî'l-ilm*, Kahire ts.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Aburrahman er-Râzî, *Takdimetu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Haydarabad 1371-1373.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyu's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, Beyrut ts. (H. 1301 tarihli Bolak baskısından ofset).

- İbn Hâcer, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Kahire 1358/1939.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1402.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Bekr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut 1414/1994.
- Kara, Necati, *Kur'ân Sünnet Bütünlüğü*, İstanbul 1995.
- Kister, M. J., *Studies in Jahiliyya and Early Islam* (Edit. Myriam Rosen - Ayalon, London 1980).
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977.
- el-Kettânî, Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, Beyrut, ts.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, th. Muhammed el-Muntasar el-Kettânî, *er-Risaletu'l-müstatrafe*, İstanbul 1986.
- Malik b. Enes, *Muvattâ' nşr. M. Fuad Abdulkakî*, Beyrut 1406/1985.
- Muir, William, *The Life of Mohammed*, London 1923.
- Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiü's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- el-Muttakî, 'Alâuddin Ali b. Abdülmelik, *Kenzü'l-ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Beyrut 1985.
- Okıç, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Ezerinde Tetkikler*, İstanbul 1950.
- er-Râmehürmuzî, el-Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, th. Muhammed Accâc el-Hatîb, byy, 1404/1984.
- Schacht. J., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.
- Schacht. J., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000
- Sezgin, Fuad, *Tarihü't-türâsi'l-arabî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan 1983.
- Suphî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1981.
- Suyutî, Celaluddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1987:
- et-Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed b. İsâ, *el-Câmiü's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1863.
- Züheyr b. Harb, *Kitâbu'l-ilm*, th. Salih Tuğ, İstanbul 1984.